

zejí naděje na „kus vlastního života“ (v materiálním, prostorovém a časovém smyslu a v rámci utváření sociálních vztahů), které však právě v procesu svého rozvíjení narážejí na společenské a politické bariéry a odpor. Tímto způsobem vznikají stále *nová hledající hnutí*, která zčásti experimentují s novými formami přístupu k sociálním vztahům i k vlastnímu životu a tělu v různých variantách alternativní a mládežnické subkultury. Tato společná hnutí vycházejí v neposlední řadě z forem a zkušeností protestů, které jsou rozněcovány administrativními, industriálními zásahy do privátní sféry, do „vlastního života“, a proti nim také napínají svoji agresivní sílu. V tomto smyslu jsou nová sociální hnutí (hnutí environmentální, mírové, ženské) na jedné straně výrazem nových situací ohrožení v rizikové společnosti a vyvstávajících rozporů mezi pohlavími; na druhé straně vyplývají s nimi spjaté formy politizace a problémy stability z procesů *vytváření sociální identity* v de-traditionalizovaných, individualizovaných světech každodenního života.

Kapitola III

Za hranicemi tříd a vrstev

Ten, kdo dnes položí otázku po realitě tříd a vrstev ve Spolkové republice a v dalších vyspělých společnostech, narazí na zdánlivě rozpornou situaci: na jedné straně vykazuje struktura sociální nerovnosti ve vyspělých zemích veškeré atributy překvapující *stability*. Výsledky příslušných výzkumů nás poučují o tom, že navzdory všem technickým a ekonomickým zvrátům, navzdory veškerým reformním snahám posledních tří desetiletí se *vztahy* nerovnosti mezi velkými skupinami naší společnosti nijak podstatně nezměnily – odhlédneme-li od jednotlivých posunů, k nimž došlo do sedmdesátých let a během masové nezaměstnanosti v osmdesátých letech.

Na druhé straně ztratily otázky nerovnosti v tomtéž období svoje sociální ostří. Ani když počet nezaměstnaných vysoce překročil dvoumilionovou hranici, považovanou ještě před několika lety za traumatickou, k žádnému protestu dosud nedošlo. Otázky nerovnosti získaly sice v posledních letech opět zvýšený význam (diskuse o „nové chudobě“) a vynořují se dnes v jiných souvislostech a v provokativních variantách (boj o práva žen, občanské iniciativy bojující proti atomovým elektrárnám, nerovnosti mezi generacemi, regionální a náboženské konflikty), jestliže ale přijmeme jako základní kritérium reálného vývoje veřejnou a politickou diskusi, pak se vnučuje tento závěr: Navzdory trvajícím a nově vznikajícím nerovnostem žijeme dnes ve Spolkové republice v poměrech *za hranicí* třídní společnosti, kdy představa o třídní společnosti přežívá už jen proto, že neexistuje žádná lepší alternativa.* Tento protiklad je možné objasnit, jestliže se

* Neplatí to ve stejné míře pro všechny západoevropské industriální státy. Vývoj ve Spolkové republice se liší např. od vývoje ve Velké Británii a ve Francii. Ve Velké Británii je příslušnost k určité sociální třídě v každodenním životě stále ještě zřetelněji patrná a zůstává objektem vědomých identifikací. Uchovává se stylem řeči (přízvu-

zaměříme na otázku, jak dalece se během uplynulých tří desetiletí změnil *sociální význam* nerovností, který zůstal pod prahem pozornosti výzkumu věnovaného nerovnostem. Moje teze zní takto: na jedné straně zůstaly vztahy sociální nerovnosti v poválečném vývoji Spolkové republiky do značné míry *konstantní*. Na druhé straně se radikálně změnily životní podmínky obyvatelstva. Vývojovou zvláštností sociální struktury ve Spolkové republice je „*eskalátorový efekt*“: „třídní společnost“ se *celkově* ocitla o patro výše. Při veškerých nově se vynořujících nebo zachovaných nerovnostech je patrné *kolektivní zvýšení* úrovně příjmů, vzdělání, mobility, práva, vědy, masové spotřeby. Důsledkem je skutečnost, že se oslabují nebo rozpadají subkulturní třídní identity a vazby. Současně se dostává do pohybu proces *individualizace* a *diverzifikace* životních situací a životních stylů, který prolamuje hierarchický model sociálních tříd a vrstev a zpochybňuje jeho reálný obsah.

1. Kulturní vývoj životních forem

Sociálně třídní charakter životních podmínek a životních forem se tedy může i při konstantních strukturách nerovnosti díky změnám celkové úrovně vytratit. U širokých okruhů obyvatelstva skutečně došlo díky zvýšení životní úrovně během hospodářské znovuvýstavby v padesátých a šedesátých letech a ve spojení s expanzí vzdělání v šedesátých a sedmdesátých letech k takové změně a zlepšení životních podmínek, že to na jejich vlastní zkušenost působilo pronikavěji než dál trvajících, nezměněných rozdílů mezi nimi a jinými velkými skupinami. To platí zejména pro znevýhodněné skupiny u základů sociální hierarchie. Jestliže se průměrná reálná mzda průmyslového dělníka mezi roky 1880 a 1970 více než *trojnásobně* zvýšila, pak opakované poukazování na nadále přibližně stejné rozdíly mezi dělníky a zaměstnanci vypo-

kem, způsobem vyjadřování, slovníkem), přísným třídním oddělením obytných oblastí („housing classes“), formami výchovy, odíváním a vším, co se dá souhrnně označit jako „životní styl“.

vídá už jen podmíněně něco o skutečných životních podmínkách dělníků samých.

Důsledky tohoto „sociohistoricky revolučního zvýšení příjmů“ se dají vysledovat i v detailech charakterizujících životní podmínky v dělnickém prostředí. Teprve v padesátých, a ještě výrazněji v šedesátých letech setřáslo dělnictvo jeho „proletářské bídy“, která do té doby determinovala jeho život. Ještě do roku 1950 spolýkala strava spolu s odíváním a bydlením tři čtvrtiny rozpočtu domácností, zatímco v roce 1973 klesl tento podíl – při kvalitativně zvýšené úrovni – na 60 %. Současně došlo k jakési „demokratizaci“ symbolických spotřebních statků – radioaparátů, televizorů, tolik vysmívaných ledniček a automobilů. Zvětšily se byty a zlepšilo se i zařízení. Proletářskou obytnou kuchyň vystřídal obývací pokoj. Vyšší příjmy otevřely nové možnosti pohybu. Cesty na dovolenou a na zotavenou, dostupné dříve jen zámožným občanům, si může dnes nakonec dovolit víc než polovina dělníků. Je dokonce možné pořídit si osobní majetek. I když rozdíly mezi velkými skupinami výdělečně činných osob zůstávají nezměněny, ztrácejí dělníci status „proletářských pánů z Nemanic“: kvóta úspor (část čistého disponibilního příjmu určená na úspory) výrazně stoupla z 1,2 % v roce 1907 na 5,6 % v roce 1955 a do roku 1974 se ještě zdvojnásobila na 12,5 %. Nešlo přitom už o „peníz pro čas nouze“, ale šetřilo se na drahé spotřební statky; pro mnohé se dokonce stal jako „vysněný cíl“ dostupným dům nebo byt v osobním vlastnictví. Zatímco v roce 1950 mohlo uspokojit touhu po vlastních čtyřech stěnách jen 6 % dělnických domácností, v roce 1968 vzrostl jejich počet na 37 % a v roce 1977 na 39 %.

Zvýšení materiální životní úrovně je vždy jen jednou z mnoha možností, jak změnit životní podmínky lidí při (statisticky definovaných) konstantních nerovnostech. Teprve společné působení celé řady složek vede k onomu posunu k individualizaci, jímž se lidé vymaňují z tradičních třídních vazeb a stávají se – s ohledem na materiální přežití – aktéry vlastní biografie zprostředkované trhem práce.

„Eskalátorový efekt“

Očekávaná délka života, pracovní doba, pracovní příjmy – tyto tři komponenty se v rámci vývoje Spolkové republiky zásadním způsobem změnila a přispěly k rozvinutí životních šancí*: průměrná očekávaná délka života se zvýšila o několik roků (během uplynulého století u mužů o deset a u žen dokonce o třináct roků), průměrná doba výdělečné pracovní aktivity klesla více než o čtvrtinu (nechá-li se přitom stranou v průměru o dva roky pozdější nástup do výdělečného života a o tři roky dřívější odchod do důchodu) a současně několikanásobně vzrostly reálné mzdy (viz výše). Život lidí ve společnosti námezdné práce se tak velkým historickým skokem výraznou měrou osvobodil od jařma námezdné práce (při současné intenzifikaci práce). Vyšší očekávaná délka života, zkrácená doba výdělečné aktivity, větší finanční možnosti – to jsou tři základní jevy, v nichž „eskalátorový efekt“ nalézá svůj výraz v biografickém profilu lidí. Při konstantních vztazích nerovnosti došlo ke skutečnému převratu ve vztahu mezi prací a životem. Prodloužila se doba nevyplněná výdělečnou prací a současně byla mnohem lépe materiálně zabezpečena, ovšem za předpokládané účasti na výdělečné práci. Jde tedy o emancipační vlnu, která uvedla do pohybu životní podmínky lidí nikoli ve výdělečné práci, nýbrž mimo ní. Nové materiální a časové možnosti rozvoje jdou ruku v ruce s lákadly masové spotřeby a vedou tak k tomu, že mizí kontury tradičních životních forem a sociálních prostředí.

Vyšší příjmy a více času osvobozeného od výdělečné práce kolidují s tradičními tabuizovanými zónami života určovaného třídami a rodinou. Peníze vytvářejí nově promíšené sociální okruhy a nechávají je zároveň rozplynout v masové spotřebě. Stejně jako dříve existují ovšem místa, kde se setkávají „jedni“, a ne „druzí“. Přečhodné zóny ale rostou a hranice mezi různými kluby a hostinci, mezi místy, kde se setkávají mladí, a domovy pro staré – hranice, které v dobách císařství a Výmarské republiky zřetelně

* Historický přehled vývoje sociální nerovnosti v Německu v posledním století viz Peter Berger, *Entstrukturierte Klassengesellschaft?* Opladen 1986.

dělily i život vně práce v „třídní světy“, se stávají nepostřehnutelnými nebo mizí. Na jejich místo nastupují *nerovné konzumní styly* (ve sféře bytového zařízení, odívání, masových médií, osobní prezentace atd.), které však – i při veškeré demonstrativní rozdílnosti – odložily atributy třídní kultury. Tato diferenciaci individuálních situací se dá předvést i na dvou dalších komponentách trhu práce: (a) na *mobilitě* a (b) na *vzdělání*.

Mobilita

Při historickém srovnání dvou století bije do očí, že ona tolikrát citovaná „průmyslová revoluce“ nebyla vůbec tak revoluční – alespoň ve vztahu k proudům sociální mobility, které vyvolala –, jak by se dalo soudit podle jejího pojmenování: např. v Prusku se mezi roky 1822 a 1861 procento průmyslových dělníků zvýšilo jen ze 3 % na 7 %. I v oblasti mobility došlo ke skutečnému skoku teprve v poválečném období. Rozmach sektoru služeb v šedesátých a sedmdesátých letech značně zlepšil šance na sociální vzestup v dolní třetině sociální hierarchie, i když rozdíly oproti jiným velkým skupinám, oproti zaměstnancům a úředníkům, zůstaly opět stejné. Právě i synové a dcery z dělnických rodin těžili z rozmachu služeb ve státě blahobytu a ze změn v profesní struktuře, jimiž byl doprovázen. V roce 1971 se v tomto smyslu u ročníků 1920 až 1936 zhruba polovina nižších a středně postavených zaměstnanců a úředníků a téměř třetina výše postavených zaměstnanců a úředníků rekrutovala z dělnických rodin; 15 % přitom tvořili synové nevyučených dělníků, 23 % synové zaučených dělníků, 31 % synové kvalifikovaných dělníků a 45 % synové předáků a mistrů.

Sociální mobilita – jakož ostatně i mobilita geografická, a dokonce i každodenní mobilita mezi rodinou a pracovištěm – převrací životní dráhy a životní situace lidí. Se všemi druhy mobility, a zvláště v jejich souhrnu, jsou spojeny individualizační impulsy ve vztahu k rodinným, sousedským, kolegiálním, profesním a v rámci podniku existujícím vazbám i k vazbám k určité regionální kultuře či krajině. Životní dráhy lidí se osamostatňují

vůči podmínkám a vazbám, z nichž vycházejí nebo do nichž nově vstupují, a získávají ve styku s nimi vlastní realitu, díky níž mohou teprve být prožívány jako *osobní osud*.

Na vyšších příjmech, jimiž disponují domácnosti, má podstatný podíl *zvýšená výdělečná činnost žen*. Z čistě vnějšího hlediska zůstává podíl žen mezi výdělečně činnými osobami už přibližně sto let podivuhodně konstantní a činí zhruba 36 %. Ženy ale z velké části prolomily hybridní status „placené výpomoci“ a námezdní prací se – ve vztahu k manželství – takřikajíc „osamostatnily“. Mezi roky 1950 a 1980 klesl podíl takto „vypomáhajících“ žen mezi všemi vdanými ženami z 15 % na 4 % a podíl samostatně výdělečně činných vdaných žen zároveň vzrostl z 9 % na 36 % (souběžně se stále zvyšuje podíl žen, které zůstávají výdělečně činné i během manželství, a dokonce i během péče o děti).

„Peníze, které si samy vydělaly“, mají nejen svoji materiální hodnotu, ale také hodnotu sociální a symbolickou. Mění totiž *mocenské vztahy v manželství a v rodině*. Přinášejí s sebou zajiště i nové tlaky spojené s námezdnou prací. I ty jsou však akceptovány při pomyšlení na to, co by jinak hrozilo: bezvýhradné splnutí s domácí prací. „Vlastní“ peníze uplatňují svoji sociální výbušnou sílu právě tam, kde jsou ženě ve svém společenském významu upírány, kde je kvazi feudálním způsobem odsouzena k domácí práci a k závislosti na manželovi. Kvalita sociálního vztahu, který je takto konzervován, se podstatnou měrou zakládá na faktu, že ženy nedisponují vlastními penězi. Dosvědčuje to mnoho rozhovorů s výdělečně činnými ženami všech příjmových skupin, které teprve díky penězům, jež si samy vydělaly, dosáhly toho, že se mohly vymanit ze svázanosti rodinou a manželstvím nebo že o ní vůbec mohly v rodině promluvit.

Tato tendence je posilována ještě tím, že souběžně se stále kratší dobou výdělečné aktivity a se zvýšeným podílem výdělečně činných manželek a matek se dosud neprolomené fátum *neúčasti muže na domácí práci* mění v rodinné politikum. „Vlastní peníze“, jejichž zásluhou mohou ženy konečně opustit přikázaný status „kuchyňského nábytku, který dokonce i mluví“, vyžadují opět vzdělání, mobilitu, obhajování vlastních zájmů atd. a prodlužují tak individualizační impuls i do rodinných vztahů.

V podmínkách tradičně připsaných rolí bylo možné vycházet z toho, že mužská profesní aktivita koinciduje s rodinnou mobilitou. Požadavek mobility spojený s trhem práce se ale ve skutečnosti ukazuje také jako něco, co je *pro rodinu jedem*. Domyslíme-li vše do konce, vráží se tak do rodiny klín: buď budou oba manželé takoví, jak to vyžaduje trh práce, totiž plně mobilní, a pak hrozí rodině osud „rodiny v rozštěpu“ (s dětským oddělením v expresním vlaku), anebo jedna strana – a už víme která – zůstane nadále „z rodinných důvodů imobilní“ se všemi nevýhodami a tíživými povinnostmi, které jsou s tím spojeny. Právě zde se zřetelně ukazuje, jak důsledné rozvíjení industriální společnosti ohrožuje nebo i likviduje vlastní základy jejího života – v tomto případě „stavovskou“ nerovnost pohlaví v nukleární rodině.

Vzdělání

Stejný obraz se nabízí i v oblasti *vzdělání*: až do období poválečného vývoje stabilní třídní poměry a poté, ve spojení s expanzí vzdělání v šedesátých a sedmdesátých letech, pronikavé změny; nejen všeobecné zvýšení úrovně vzdělání, ale i zřetelné posuny ve vztazích nerovnosti. V celém devatenáctém století došlo jen k jedinému, ovšem dramatickému vývojovému skoku: k postupné likvidaci analfabetismu. Jinak zůstaly protiklady mezi nepatrnou menšinou „vzdělavců“ a většinou „nevzdělavců“ do značné míry stabilní (s drobnými rozdíly mezi vzděláním poskytovaným základní školou a dodatkovým odborným vzděláním, které nebyly ostatně třídně vyhraněné a existovaly v celém dělnickém světě). Dopady „revoluce ve vzdělání“ se odrážejí například ve ztrátě významu základních škol a v rostoucím významu „dále vedoucích“ typů škol. Zatímco v roce 1952 uzavřelo své vzdělání základní školou přibližně 81 % třináctiletých dívek a 78 % stejně starých chlapců, v roce 1981 to bylo už jen 35 % dívek a 42 % chlapců. To tedy znamená, že během dvou desetiletí se počet těch, kdo absolvovali vyšší školní vzdělání (na gymnáziu, na reálce či jiné škole) u dívek téměř *ztrojnásobil* a u chlapců *skoro zdvojnásobil*.

Ke zcela obdobným změnám dochází i na opačném konci vzdělávací pyramidy, u vysokých škol. Ve spojení s expanzí vzdělání a při jeho obecně stoupající úrovni zahájil od šedesátých let studium téměř *čtyřnásobný* počet studentů, jejichž otcové byli dělníky. V roce 1928 představovali tito studenti 2,1 %, v roce 1951 4 %, v roce 1967 už 9,2 % a v roce 1982 konečně 17,3 %. Současně se zvýšil počet žen, které získaly přístup ke studiu, a téměř se vyrovnal počtu mužů. Zatímco na gymnáziích získaly dívky od poloviny sedmdesátých let dokonce mírnou převahu, činil podíl žen zahajujících vysokoškolské studium v roce 1983 ještě necelou polovinu, tj. přibližně 43 % (1960 – 25 %, 1975 už 34 %). Zřetelně se tak ukazuje, že expanze vzdělání se v podstatné míře týkala i žen. Krok ke vzdělání se jim v každém případě zdařil. Na jejich připoutanosti k domácí práci se to ale doposud odrazilo ve stejně malé míře, v jaké byly odstraněny nejistoty a nerovnosti v profesní integraci. To ovšem vede k otázce, jak byla tato *feminizace vzdělání* (ze strany mužů v zásadě velice neobežetná) v šedesátých letech (bez aktivního ženského hnutí!) vůbec možná.

V tomto smyslu vytvořila „masová spotřeba“ vyššího vzdělání – nezávisle na tom, zda se odrazila v profesní oblasti – v poválečném Německu *přelom mezi generacemi*, který se teprve zcela ponenáhlu stává zřejmým svým širokým a hlubokým působením na genderové vztahy, na výchovné postupy rodičů, na politickou kulturu (nová sociální hnutí). Tímto způsobem došlo k určitému odvratu od vazeb na třídní kulturu a od predispozic původního prostředí. Prodloužením školního vzdělání jsou tradiční orientace, způsoby myšlení a životní styly relativizovány nebo vytlačovány univerzalistickými podmínkami výuky a učení se, obsahy vědění a jazykovými formami. Vzdělání umožňuje – rozdílnou měrou v závislosti na své délce a obsahu – určité minimum procesů sebeidentifikace a reflexe. Vzdělání je kromě toho spojeno se *selekcí* a vyžaduje v tomto smyslu individuální orientace na sociální vzestup, které zůstávají efektivní ještě i tam, kde „vzestup na základě vzdělání“ je iluzorní a vzdělání se proměňuje jen v nutný prostředek proti sestupu a je zbavováno své ceny (o vývoji během expanze vzdělání srov. 6. kapitola, 3.). Formalizované vzdělávací

procesy lze nakonec absolvovat jen „individualizujícím filtrem“ zkoušek, písemných prací a testů, které otevírají přístup k individualizovaným diplomům a kariérám na trhu práce.

Ve vztahu k proletářskému prostředí dělnické třídy – tak jak trvalo až do třicátých let diferencováno podle sociálnědemokratického, katolického, evangelického atd. „světového názoru“ –, to znamená přerušeni kontinuity, které se teprve postupně projevuje při výměně generací. Dříve bylo vrůstání do dělnického hnutí pro jednotlivce převážně „přirozeným procesem“, který se zakládal na rodinné zkušenosti a na „třídním osudu“, jenž se v ní vždy (na základě interpretace) odrážel a přes stadia sousedství, mládežnických sportovních spolků atd. a posléze i socializace v rámci podniku pak vedl *jakoby předznamenán* do některého z politických proudů dělnického hnutí. Dnes je toto komplexní zkušenostní a kontrolní pouto sociálního prostředí charakterizovaného třídní kulturou mnohonásobně prolomeno a jednotlivec, odkázaný sám na sebe, musí teprve odkrývat prvky „třídního osudu“ ve vlastním životě.

Pro ženy vznikla vyrovnáním možností v oblasti vzdělání choulostivá situace. Cesta vpřed v povolání je pro ně vzhledem k trvalé masové nezaměstnanosti (a velkým „racionalizačním rezervám“ na specificky ženských pracovištích) uzavřena právě tak jako cesta zpět do manželství a rodiny (v neposlední řadě v důsledku stále se zvyšujícího počtu rozvodů). Možné je všechno a nic. Ať už se někdo rozhodne tak, a druhý jinak. Nerovnost mezi muži a ženami je *už nyní nevyvratitelně patrná*. Rovné vzdělání žen je jejím živoucím ukazatelem. Předpokládejme, že mnoho žen se dá z trhu práce vytlačit zpět do rodiny. Pak (přibližně) *stejně* vzdělané osoby pracují ve starém, *extrémně nerovném* připsaném postavení s nerovnou zátěží; jsou si toho vědomy a musí tento zřejmý rozpor – i s jeho osobními a privátními implikacemi – snášet. Vzdělání nic nezaručuje. Ale rovnost vzdělání mezi muži a ženami zaručuje, že nerovnosti jejich postavení v rodině a v povolání všude vyvstávají jako biografická výstražná znamení. Argument: *ony to nedokážou!* je historicky překonaný. Ženy to dokážou, ale muži jim to nechtějí dovolit! Nerovnost se stala osobní, každodenní, nelegitimní nerovností, a tím i nerov-

ností *politickou* (v tradičním i privátním smyslu). Feminizace vzdělání už změnila svět rodiny i svět povolání, protože učinila nerovnost nerovností vědomou a proměnila ji v bezpráví. Nyní je už vždy třeba říci: při stejném vzdělání...

Kruh se uzavírá. Období rozmachu státu blahobytu vedlo při nezměněných vztazích nerovnosti ke kulturní erozi a evoluci životních podmínek, která dává nakonec zřetelně vystoupit nerovnostem mezi muži a ženami. Je to dynamika individualizačního procesu, který při společném působení všech uvedených složek – více volného času, více peněz, mobility, vzdělání atd. – stupňuje svoji intenzitu měnící struktury a rozbíjí rámce třídy i rodiny.

2. Individualizace a formování tříd:

Karel Marx a Max Weber

„Individualizace sociální nerovnosti“ – není těmito slovy všechno zapomenuto, všechno zneuznáno, všechno planě zpochybněno: třídní charakter, systémovost, masová společnost, předivo kapitálu, ideologické iluze, odcizení, antropologické konstanty a diferencovanost sociohistorické skutečnosti? Neblíží se sociologie pojmem individualizačního procesu nutně svému brzkému konci, nezvoní jí tak snad umíráček?

Tyto otázky nutí k určitým teoretickým upřesněním: jak se tyto procesy liší od nástupu měšťanského individualismu v osmnáctém a devatenáctém století? *Měšťanská* individualizace spočívala v podstatné míře na vlastnění kapitálu a svoji sociální a politickou identitu formovala v boji proti systému feudálního panství a práva. Ve Spolkové republice naproti tomu dochází k individualizaci spjaté s *trhem práce*, která se konkrétně rozvíjí – jak jsme ukázali – zvyšováním životní úrovně a vzdělání, růstem mobility atd. Proč a v jakém smyslu vlastně mluvíme o „*individualizaci* spjaté s *trhem práce*“? Prodej zboží, jež představuje pracovní síla, kdysi byl a mnoha lidmi je i dnes pokládán za právě onen moment, který určuje protikladnost tříd v kapitalismu. Proč a jak se motor *formování* tříd proměňuje v *individualizaci* sociálních tříd?

Rozdíl tkví i zde v onom novém, co vzniká během vývoje Spolkové republiky – v „nárazníkových pásmech“ pro námezdní práci vytvořených státem blahobytu, sociálním státem a pracovním právem. Tentýž fenomén vyvolal v rámcových podmínkách devatenáctého století a druhé poloviny dvacátého století fakticky opačné důsledky. Lidé se dnes už pod tlakem nouze a odcizení prožívaného v práci nespojují v proletářských čtvrtích rostoucích měst ve velké skupiny – v sociálně a politicky aktivní „třídy“, jak to činili v devatenáctém století. Díky sociálním a politickým právům, která si mezitím vydobyli, se spíše právě naopak vymaňují z konkrétních třídních souvislostí a při zajišťování materiální existence jsou ve zvýšené míře odkázáni sami na sebe. Rozšiřování námezdní práce, řízené státem blahobytu, se mění v proces *individualizace* sociálních tříd. Tento vývoj nebyl darem milosrdných kapitalistických samaritánů dělnické třídy, která jejich vinou upadla do bídy. Byl vydobyt, je výsledkem boje a zároveň výrazem silného dělnického hnutí, které *svými úspěchy* změnilo podmínky vlastní existence. Bylo to právě *prosazení* cílů (nebo podstatných cílů) dělnického hnutí, které změnilo předpoklady jeho úspěchu a nyní možná ohrožuje jeho vlastní existenci – ale spoň jako „dělnického“ hnutí.

Karel Marx: „izolovaný jedinec“

Právě Marx může být bez velkého úsilí pokládán za jednoho z nejrezolutnějších „teoretiků individualizace“, jenž ovšem příslušnou argumentací – v jeho historicko-politické perspektivě naprosto konsekvantní – předčasně přerušuje. Marx totiž na mnoha místech svého díla stále znovu zdůrazňuje, že rozšíření moderního průmyslového kapitalismu uvádí do pohybu historicky dosud bezprecedentní *proces emancipace*. Nejde jen o to, že osvobození od feudálních vazeb a závislostí je předpokladem pro prosazení kapitalistických výrobních vztahů. I v kapitalismu se lidé ve stále nových vlnách vymaňují z tradičních, rodinných, sousedských, profesních a kulturních vazeb a jejich životní cesty jsou zpřevraceny.

Marx ovšem tuto vývojovou variantu individualizující se společnosti, která se zde rýsuje, nikdy dál nesledoval. Pro Marxe je tento permanentní proces individualizace a emancipace v kapitalistickém systému vždy již doprovázen *kolektivní zkušeností zbídačení* a jí vyvolanou *dynamikou třídního boje*. Pokud to chápu správně, Marx argumentoval takto: právě proto, že se emancipační proces uskutečňuje *masově* a že je spojen s pokračujícím *zhoršováním* životní situace dělníků v kapitalismu, nevede k tříštění, nýbrž k *solidarizaci* a organizovanému spojení dělnické třídy. Tímto způsobem je individualizace v kolektivním procesu zbídačení v práci i mimo ni zrušena: „třída o sobě“ se konstituuje a organizuje jako „třída pro sebe“. Otázku, která je vzhledem k jeho vlastním argumentům skutečně nasnadě – jak se při dezorganizaci životních cest, k níž v kapitalismu systematicky dochází, mohou mezi zproletarizovanými subjekty trhu zformovat stabilní solidární vazby –, si Marx neklade, protože individualizační procesy jsou u něho v tomto smyslu vždy již zrušeny procesy formování tříd vyvěrajícími ze společně zakoušeného zbídačení a odcizení ve vztahu k práci. Zdá se, že to je v zásadě i pozice mnoha současných teoretiků tříd.

Teorém individualizace je nyní možné blíže určit jako přesný zrcadlový obraz Marxovy argumentace. Procesy individualizace ve smyslu, který zde mám na mysli, nastávají teprve tehdy a právě v té míře, v jaké *jsou překonány* ony Marxem předpokládané podmínky formování tříd dané zbídačením a odcizením. Vyvstávání individualizačních tendencí je tedy vázáno na *celospolečenské (sociální, ekonomické, právní a politické) rámcové podmínky*, které byly dosud realizovány – pokud k tomu vůbec došlo – jen v malém počtu zemí a i tam až ve velmi pozdní fázi jejich vývoje směrem ke *státu blahobytu*. Jak jsme již ukázali, patří mezi ně všeobecná hospodářská prosperita a s ní spojená plná zaměstnanost, výstavba sociálního státu, institucionalizované zastoupení odborových zájmů, expanze vzdělání, rozšíření sektoru služeb a tím otevřené možnosti mobility, redukce pracovní doby atd.

Vezměme příklad *pracovního práva*. Zároveň s tarifní autonomií tu byl samozřejmě jako program kolektivního vyjednávání

zřetelně stanoven „zkrocený“ třídní boj. Jednotlivec může toto jednání velkých skupin sledovat a přímo je poměřovat měnicí se váhou své peněženky. Individualizaci jsou tak i nadále vždy kladeny zřetelné hranice. Právním uplatňováním zájmů pracovníků nyní současně vznikla i rozmanitá individuální práva – ochrana před výpovědí, pojištění v nezaměstnanosti, další vzdělávání atd. –, která musí jednotlivec, jenž jde na pracovní úřad (a znovu na pracovní úřad) a v případě potřeby k soudu, individuálně uplatňovat nebo vymáhat. Právní kodifikací bylo dělnické hnutí takřkajíc *přeneseno z ulice do chodeb úřadů* a spočívá nyní v tom, že tam lidé čekají, sedí, čekají, sedí, vyplňují žádosti a další žádosti a absolvují pak konzultační rozhovor s kompetentním (částečně kompetentním či nekompetentním) úředníkem, který v individualizovaných právních kategoriích „jednotlivého případu“ zpracuje (a/nebo předá dál) to, co kdysi bývalo „třídním osudem“.

Nese to s sebou dva důsledky: za prvé – stroze formulováno – jde o to, že *rozšiřování* námezdné práce vede v rámcových podmínkách státu blahobytu k *rozpadu* tradiční třídní společnosti. Skutečně, i ve Spolkové republice se neustále zvyšuje počet osob (žen, mladistvých) zapojených do námezdné práce. Například mezi roky 1950 a 1976 klesl podíl samostatných pracovníků ze 14,5 % na 9 %, zatímco podíl závislých zaměstnanců stoupl ze 71 % na 86 %. Toto zapojování se lidí do trhu práce – v Marxově smyslu tedy objektivní růst třídy námezdných pracovníků – se však v daných rámcových podmínkách realizuje jako *zevšeobecnění individualizace*, přičemž je ovšem třeba říci: až *do odvolání*. Neboť toto rušení tříd je na druhé straně vázáno na určité rámcové podmínky a ohrožením těchto podmínek může být samo zrušeno. To, co včera a dnes třídy individualizovalo, může zítra nebo pozítří v jiných rámcových podmínkách – například při radikálně se vyhrocujících nerovnostech (masová nezaměstnanost, zisky podniků plynoucích z automatizace) – opět vyústit v nové „procesy formování tříd“, které však už nemohou být chápány tradičně a předpokládají individualizaci, jíž bylo mezitím dosaženo. „Kapitalismus bez tříd“ – to znamená kapitalismus bez tříd založených v zásadě stavovsky a přesahujících z devatenáctého století do století dvacátého, a tudíž i bez „dělnické“ třídy; zároveň to ale

také znamená, že např. v podmínkách systematicky se zostřující krize na trhu práce není vyloučena možnost nových, netradičních procesů formování „tříd“ probíhajících *napříč* hranicemi sociálních tříd. Skutečně je pravda, že třetí není nikdy vyloučeno.

Max Weber: tržně zprostředkované sociální prostředí

Max Weber se zajímal o časová období, která jej více než kohokoli jiného předurčovala k tomu, aby porozuměl epochálnímu významu osvobození člověka z tradičních životních forem, jak bylo uvedeno do pohybu modernou. Středem jeho zájmu – na prahu dvacátého století – bylo vymanění se člověka z tradičního světa náboženských vazeb, v němž pozemské doposud splývalo s nadpozemským. Weber viděl, jak ztráta nadpozemského, s církví spjatého světa vedla v pozemském životě k neúnavné horlivosti. Tváří v tvář uzavřenosti Boha, jeho tajemné povaze a bezbožnosti své existence byli lidé vydáni nekonečné osamělosti, a tak odkázáni sami na sebe. Z náboženského hlediska jim zbývala jen jediná cesta, jak přece jen dospět k Bohu ztrácejícímu se jejich zrakům, k Bohu v jeho nedosažitelnosti. Museli dát sami ze sebe vzniknout tomu, co ztratili, a proti doléhající nejistotě bojovat vytvářením pozemských jistot. Museli proniknout, změnit, „odkouzlit“, „zmodernizovat“ svět, museli kultivaci a využitím všech lidských sil produktivně odhalit a jako kapitál akumulovat jeho implicitní poklady, aby ve světě, jež si podrobili a přivlastnili, našli nenalezitelnou ochranu před svou nechráněností Bohem. Tento nepovedený pokus spatřoval Weber v průmyslovém kapitalismu devatenáctého a počínajícího dvacátého století, který díky své produktivní převaze rozvracel a odkouzloval všechno dané a tradiční. Osamostatnění se pokroku a jeho ničím nezbrzděné pokračování vymykající se z rukou, jež ho vytvořily, je jen scestnou, v systém proměněnou snahou navršit na dosud zbylou miskou pozemského tolik samostatně vytvořené, racionálně vyždímané, materializované jistoty, aby s vědomím, že je to marné, vyvážíla prázdnotu na druhé straně, to, co bylo navždy ztraceno.

Max Weber byl analytikem a kritikem moderny, kterou promýšlel a kterou viděl, jak se rozvíjí a zdokonaluje. Byl to ovšem také on, kdo ji postavil na koleje průmyslové společnosti. Moderna všechno, co je na nich, převrací. Koleje samy – racionální, byrokratická moc, étos povolání, rodina, rozmanitost tříd a jejich diferenciací – zůstávají ale dynamikou změn nedotčeny. V tomto smyslu myslel Weber modernu ve formách a strukturách industriální společnosti, které trvaly nebo vznikaly před jeho očima. Možnost *seberevize* moderny, několikrát signalizovaná v jeho spisech, kdy by moderní feláhové moderního univerzálního Egypta setřásali nebo jen uvolnili vzniklé jařmo poroby, jež na sebe svým jednáním sami vzali, byla asi spíše vsunuta do pozdních doplňků. Myšlenka, že lidé, kteří byli v doznívajícím středověku propuštěni ze světských ramen církve do neúnavné horlivosti průmyslového kapitalismu, budou další vlnou téhož pohybu osvobození i od forem a vazeb takto vzniklé industriální společnosti a v postindustriální osamělosti opět odkázáni sami na sebe, je ve Weberových knihách implicitně obsažena, není v nich však písemně vyjádřena.

V tomto smyslu Weber sice vidí neúnavný pohyb inovační dynamiky, ta však pro něj zůstává vždy také sama vypočitatelná, podřízená tomu druhu vypočitatelnosti, který sama vytváří. Jako inovace nezasahuje do procesu inovace; neinovuje to, co je pokládáno za „vypočitatelné“. Ve vztahu k sociální nerovnosti to znamená, že Weber viděl – zcela jinak než Marx – rozmanité diferenciací sociální struktury. Jeho jemná pojmová rozlišení odrážejí (nastupující) pluralismus a pokoušejí se jej kategoriálně zachytit. Ale správný je i opak. Tendence k parcelizaci byly pro něj také absorbovány v *kontinuitě a platnosti stavovských tradic a subkultur*. Ty v systému kapitalistické společnosti splývaly s vlastním kompetencí a s tržními šancemi v reálně rozlišitelné „*sociálně třídni situace*“.

U Maxe Webera je tak již založeno to, co detailně demonstrovali marxismem inspirovaní sociální historikové dělnického hnutí z konce šedesátých let: že totiž konkrétní normy, hodnotové orientace a životní styly, které jsou charakteristické pro lidi v rozvíjejícím se industriálním kapitalismu, nejsou co do svého

původu ani tak produktem industriálního formování tříd (v Marxově smyslu), nýbrž spíše *reliktem předkapitalistických, předindustriálních tradic*. V tomto smyslu není „kapitalismus jako kultura“ ani tak autochtonním výtvozem, nýbrž spíše v jisté míře „*pozdně stavovskou*“ kulturou, která je v systému industriálního kapitalismu „modernizována“, „konzumována“ a tak přetavována a pohlcována. „Odkouzlení“ se tak nikdy netýká této kultury samé. Zbývá odkouzlení *nemoderních, tradičních životních stylů a forem styku*, které se jako to, co má být odkouzleno, vždy také opět obnovují či udržují, a tím takřkajíc nekonečně žijí odkouzlení v jeho nekonečném průběhu. Rozmanitě působící procesy individualizace zůstávají vždy zachyceny v industriálně se obnovujících tendencích k uzavřenosti v podobě stavovsky zabarvených, prostřednictvím trhu se udržujících sociálních tříd.

Ještě v první polovině dvacátého století mluví skutečně mnoho známek *pro* tuto weberovskou interpretaci sociální struktury: navzdory všem zvrátům zůstává kontinuita „sociálně morálního prostředí“ i tradičních životních stylů a životních orientací v první polovině dvacátého století ve velké míře nedotčena. Totéž platí o účinnosti stavovsky založených mezigeneračních bariér mobility a s nimi spojených „kolektivních zkušeností“ specifických pro dané prostředí, o homogenitě kontaktních sítí, sousedských vztahů, o okruzích pro volbu manželských partnerů atd.

Toto vše platí pro vývoj do padesátých let; neplatí to už ale *pro pozdější vývoj až po přítomnost*. Zde se začíná rozpadat ona komplexní, labilní jednota stavovsky založené „tržně zprostředkované pospolitosti“, kterou Max Weber shrnul v pojmu „sociálních tříd“. Její různé prvky – materiální situace vyplývající ze specifických šancí na trhu, působení tradic a „pozdně stavovských“ životních stylů a prožívané vědomí této jednoty v pospolitých podmínkách a kontaktních sítích – jsou rozkládány a až k nepoznání měněny rostoucí závislostí na vzdělání, tlaky a příležitostmi k mobilitě, expanzí konkurenčních vztahů atd.

Tradiční podoby vnitřní diferenciací a formy „sociálně morálního prostředí“ (typické ještě pro dělnictvo v době císařství a Výmarské republiky) se od padesátých let – pokud už nebyly cí-

levědomě zlikvidovány nacisty – nepřetržitě rozplývají. Rozdíly mezi průmyslovým dělnictvem ve městě a na venkově se vyrovnávají (až do té doby byl značně rozšířen např. „ekonomicky smíšený“ model průmyslově-rolnické existence). Souběžně s počínající reformou vzdělání roste všude *závislost na vzdělání*. Stále další a další skupiny o ně začínají horlivě usilovat. Tato rostoucí závislost na vzdělání vede ke vzniku nových *vnitřních* diferenciací, které sice přejímají staré tradiční linie vyznačující jednotlivá prostředí, podstatně se od nich však liší tím, že jsou zprostředkovány vzděláním. Tímto způsobem se vytvářejí *nové „vnitřní sociální hierarchie“*, které nebyly dosud ve svém významu pro život a životní perspektivy lidí správně rozpoznány (protože se nedotýkají hranic podkládaných z perspektivy velkých skupin ani je nepřekračují).

Tento vývoj se nezastavuje u sociálně třídních linií, ale zasahuje i do privátní sféry a do rodiny. Ve stejné době jsou tradiční formy bydlení a sídelní struktury ve stále větší míře nahrazovány *novými „městskými“ sídly*. Místo forem bydlení a sídel přesahujících rámec rodiny a silněji komunálně orientovaných nastupují moderní sídla v podobě velkých a malých měst s typickou smíšenou sociální skladbou a mnohem volnějšími vztahy mezi sousedy a známými. Existující sousedské okruhy jsou tak rozbíjeny a vznikající sociální vztahy a kontaktní sítě musí teď být voleny, vytvářeny a udržovány *individuálně*. Výsledkem mohou být „*ne-vztahy*“ a sociální izolace, ale také podle vlastního rozhodnutí volené a vytvářené *sítě* známostí a sousedských a přátelských vztahů. Při přechodu mezi generacemi tak mohou vznikat také nové formy bydlení, může se projevit *příklon ke komunálně sousedským vztahům*, k pospolitým formám bydlení atd. a zároveň se otevírají možnosti pro vyzkoušení různých forem sociálního soužití.

V obdobích relativní sociální jistoty a „detradicionalizace“ se tak otevírá mnohohrstevnatý a mnohotvárný historický *prostor možností* pro vývojové procesy v privátní sféře, k nimž patří mj. přeměna aspirací na rozvoj v politický faktor, takřkajíc nový fenomén „*politického privatismu*“. To znamená, že dochází k vnitřně konsekventní a vnějškově zarážející expanzi historicky

vznikajících svobodných privátních sfér za sociální a právní hranice, které v sobě obsahují, a také k experimentování s novými sociálními vztahy a životními formami kolem neuralgických kulturních bodů „dovoleného“ a „zakázaného“ – se všemi z toho vyrůstajícími (politickými) destabilizačními efekty a procesy vzájemného formování a připisování identity až po štěpení v „kulturu“ a „antikulturu“, ve společnost a „alternativní“ společnost, jak jsme to ve stále nových vlnách prožívali v posledních dvaceti letech.

Teprve v osmdesátých letech je na pozadí expanze vzdělání a trvalé masové nezaměstnanosti možné rozpoznat *nové tendence k uzavřenosti* ve smyslu Maxe Webera: v souvislosti s nadměrnou nabídkou ukončeného vzdělání a s nedostatkem pracovních míst dochází k *paradoxnímu znehodnocení a zhodnocení diplomů*. Bez dokladů o vzdělání šance na pracovním trhu klesají a blíží se nule. S příslušnými doklady se získávají jen oprávnění k účasti na rozdělování šancí na pracovní místa, nikoli však místa sama. Diplomy jsou na jedné straně stále méně *dostačující* pro zajištění profesní existence, a v tomto smyslu jsou znehodnoceny. Na druhé straně jsou *stále nezbytnější* k tomu, aby bylo vůbec možné účastnit se konkurenčního boje o stále vzácnější pracovní místa, a potud jejich hodnota stoupá. Zatímco počátky Spolkové republiky jsou v tomto ohledu spojeny s *kolektivním vzestupem*, osmdesátá léta se vyznačují *kolektivním sestupem*: tytéž diplomy (maturita, univerzitní diplom, doklad o odborném vzdělání), které až do sedmdesátých let otevíraly na pracovním trhu bezpečné šance, už neposkytují žádnou záruku, že se vůbec podaří ukořistit nějaké místo zajišťující materiální existenci. Tento „eskalátorový efekt“ *směrem dolů* ale propůjčuje nový význam starým „stavovským“ kritériím výběru. Ukončené vzdělání už nepostačuje; musí k němu přistoupit i „vystupování“, „známosti“, „vyjadřovací schopnosti“, „loajalita“ – to znamená ona *mimofunkční kritéria* v pozadí, která jsou spojena s příslušností k určitým „sociálním okruhům“ a měla být expanzí vzdělání právě překonána (srov. podrobně 6. kapitola, 3.).

Je nicméně pravda, že v poválečném vývoji došlo ve Spolkové republice v oblasti sociální struktury k dynamickému vý-

voji, který nemůže být dostatečně pochopen *ani* v tradici „formování tříd“ spjaté s Karlem Marxem, *ani* v tradici stavovskyy a tržně zprostředkovaného zespolečenštění v sociálních třídách, která je spojena se jménem Maxe Webera. Dvě velké „hráze“, které v *Marxově* i *Weberově* perspektivě zadržují tendence k emancipaci a individualizaci – formování tříd v důsledku zbláčenosti nebo stavovského zespolečenštění – se během vývoje státu blahobytu hroutí. Důsledkem je skutečnost, že je zpochybněno myšlení a bádání v tradičních kategoriích velkých skupin – stavů, tříd nebo vrstev.

3. Konec tradiční společnosti velkých skupin?

Při práci s pojmy třídy a vrstvy se zvláštním způsobem prolínají popis a prognóza, teorie a politika. To dodává rozhodování o pojmech implicitní dramatickosti, kterou je obtížné kontrolovat jen na základě empirických a teoretických referencí. Jestliže je zde zpochybněn reálný sociální obsah paradigmatu tříd a vrstev, zakládá se to na určitém pojetí. O „třídách“ se zde v podstatě vždy mluví v onom smyslu, v jakém byly chápány v devatenáctém a na počátku dvacátého století, to znamená ve smyslu historické zkušenosti, jíž tento pojem také jistě vděčí za své sociální a politické obsahy.

Ústřední význam tu má stavovský charakter a sociální (sebe)vnímatelnost tříd ve smyslu velkých skupin zaujímajících k sobě ve svém jednání a životě reálný vztah, skupin, které se vnitřně vymezují okruhy kontaktů, vzájemné pomoci a manželských svazků a které stále znovu hledají a určují svoji vědomou a prožívanou specifičnost v procesech vzájemného připisování identity s jinými velkými skupinami. Je zde tedy míněn takový pojem třídy, jehož ústřední znak spočívá v tom, že *není nikdy možný jen jako vědecký pojem stojící proti* tomu, jak se chápe sama společnost. Míněn je tu naopak stav, kdy se o třídách může mluvit vždy jen ve *zdvojeném smyslu* – sociálním a vědeckém. Společnost sama sebe chápe a pořádá v rámci „tříd“ a sociologický pojem to přejímá a reflektuje, a zároveň kritizuje předpoklady, které

jsou v tomto přístupu obsaženy. Oba přístupy se nemusí, a dokonce nesmějí krýt. Jestliže však pojem třídy ztrácí na základě vývoje sociální struktury svoji sociální vnímatelnost, stává se *izolovaným*, velice izolovaným. Musí sám nést celé břemeno obsahů, které implikuje, a dokonce *proti* skutečnosti, na niž míří. A co víc: musí ještě teoretickým přepínáním v modlitebních mlýncích abstrakce spoluprodukovat svůj reálný obsah. Je to nejtěžší práce spojená s pojmem, magická práce pojmu vyvolávajícího skutečnost, kterému zmizela sociální realita. To znamená, že společnost, která už nejedná v rámci třídních kategorií, jež lze sociálně vnímat, *hledá nějakou jinou sociální strukturu* a nemůže být beztržně, bez nebezpečné ztráty vztahu ke skutečnosti a relevance stále znovu pěchována do kategorie třídy.

Pojem sociální stratifikace je v tomto smyslu *liberalizovaným* pojmem třídy, *loučícím se* pojmem třídy, pojmem přechodným, jemuž se již sociální realita tříd rozplývá pod rukama, který se však ještě neodvažuje přiznat si vlastní bezradnost a ochotně se tedy podřizuje tomu, co vědci rádi dělají, když si nevědí rady: čistí svoje nástroje. To je přece směšné! Skutečnost se *musí* přizpůsobit! Pojmy je třeba trochu zaokrouhlit, zvláčnit a pootevřit pro všechno, co do nich už nezapadá, co do nich ale zcela očividně patří. Tato rozbředlá masa se skvělým operačním vybavením – to právě je „moderní“ pojem stratifikace. Je s ním spojováno nesčetné množství dat, která musí tím či oním způsobem zpracovat – například jako „nižší horní podvrstvu“ nebo „vyšší dolní střední vrstvu“ – a při neustálém rozšiřování všech svých vazeb k realitě jim poskytnout přístřeší. Zbývá už jen jedno: oddělit data od otázky jejich vztahu k realitě. *Nějak* je roztřídit. A dál to označovat jako „vrstvy“. Průvodní list k tomu poskytuje dobře institucionalizovaná věda, která vždy umí se svými problémy dlouhodobě dobře zacházet. Zde se mu říká: *klasifikace*. Je to poslední krok od třídy přes vrstvy do skutečné neskutečnosti „čisté“ klasifikace, v níž je na jedné straně ještě obsažen pojem třídy, která však zároveň poskytuje veškerý myslitelný prostor volnému počínání vědy. Klasifikace totiž nemohou být jakožto verdikty teorie vědy ve vlastním smyslu ani pravdivé, ani nepravdivé.

„Vrstvy“ tedy představují nevyhraněné přechodné stadium mezi třídami a klasifikacemi. V poslední rovině to jsou už jen klasifikace, u nichž navenek ještě nevymizel nárok na korespondenci se skutečností, kterého se však uvnitř zároveň samy zřekly. Data mají svou masovou povahou znovu zachytit skutečnost, kterou kategorie položené do základů ztratily. Masa dělá skutečnost (v masové společnosti má masa svoji váhu). Druhou záchytnou síť představují operacionalizace. Jejich zdokonalováním má být takříkajíc „sekundárně vyspravena“ klasifikační nereálnost kategorie stratifikace...

Proti takovéto polemice je ovšem vždy možné namítnout, že podstatné základy myšlení v kategoriích tříd a stratifikace zůstávají vývojem ve Spolkové republice *nedotčeny*. Rozdíly mezi (předpokládanými) velkými skupinami nejsou v podstatné míře odbourány a jako určující faktor pro připsání sociálně nerovných šancí zůstává v platnosti původ. Pro veřejnou a vědeckou diskusi o vývoji sociální struktury ve Spolkové republice je tato oscilace mezi *konstantností* vztahů sociální nerovnosti a *posuny v úrovni* charakteristická. Už v šedesátých letech to vedlo ke sporům kolem „*zburžoaznění* dělnické třídy“ nebo i k debatám o „*znivelizované středostavovské společnosti*“, která se podle Helmuta Schelského rozvíjela zároveň se Spolkovou republikou. Vymezení se vůči těmto koncepcím a debatám může pomoci k dalšímu upřesnění teze o individualizaci sociální nerovnosti.

Myšlení v kategoriích velkých skupin – tříd a vrstev – naráží na zvláštní obtíže, má-li pochopit onen „*eskalátorový efekt*“, který je pro vývoj Spolkové republiky typický. Na jedné straně je třeba vzít na vědomí souhrnné změny, k nimž došlo v úrovni životních podmínek celé epochy. Na druhé straně se to ale v tomto myšlení daří jen tak, že se dané změny opět uvádějí do vztahu k modelu života nějaké velké skupiny a interpretují se pak jako tendence k *přizpůsobení životních podmínek jedné třídy podmínkám třídy jiné*. To však koliduje s konstantností vztahů. Jak se dělnická třída mohla přiblížit životním podmínkám měšťanstva, když čísla jednoznačně mluví o opaku: rozdíly mezi dělnictvem a měšťanstvem zůstaly a v některých bodech se dokonce ještě zvětšily. Historický přelom sice životní situace lidí *nějakým způ-*

sobem změnil, ale „očividně“ nikoli ve vztahu k vrstvám nebo třídám: na nové úrovni se znovu vytvářejí staré rozdíly.

Při myšlení a bádání v kategoriích tříd a vrstev je spojováno právě to, co má být tezí o individualizaci sociální nerovnosti odděleno: otázka *rozdílů* mezi předpokládanými velkými skupinami na jedné straně a otázka *třídního či vrstevného charakteru* sociální struktury na straně druhé. V souladu s tím se z konstantnosti vztahů snadno chybně usuzuje na konstantnost sociálních tříd či vrstev (nebo se zvyšování životní úrovně naopak chybně interpretuje jako sblížování mezi třídami). Zde naopak získává ústřední význam to, že vztahy sociální nerovnosti a jejich sociálně třídní charakter se *mohou měnit nezávisle na sobě*: při konstantních rozdílech v příjmech atd. se sociální třídy během individualizačních procesů v poválečném vývoji státu blahobytu detradicionalizovaly a rozpadly, a naopak: rozpad sociálních tříd (vrstev) může být za jiných okolností – například při masové nezaměstnanosti – doprovázen *zostřením* sociálních nerovností. Tento „eskalátorový efekt“ *směrem dolů* nabývá od osmdesátých let na významu.

4. Individualizace, masová nezaměstnanost a nová chudoba

Je „konec společnosti velkých skupin“ něčím, co platilo včera a co dnes už neplatí? Neprožíváme snad ve spojení s masovou nezaměstnaností a novou chudobou budoucnost třídní společnosti *po jejím ohlášeném konci*?

Skutečně, sociální nerovnost se opět zvyšuje, a ve znepokojující míře. Číselné údaje spolkového statistického úřadu ukazují, že růst příjmů samostatně pracujících osob a podnikatelů (zejména v oblasti perspektivního elektronického průmyslu) byl už od roku 1975 a ještě výrazněji v osmdesátých letech velmi intenzivní. Příjmy úředníků, zaměstnanců, dělníků a důchodců se při jistém odstupňování pohybují zhruba proporcionálně vůči průměrnému vývoji. Směrem dolů se pohybují čísla u těch, kdo pobírají podporu v nezaměstnanosti a sociální výpomoc. Při veškeré

rozmanitosti zvolených hledisek se u příjmů zřetelně projevuje dvojitý pohyb: všeobecné zvyšování rozdílu mezi podnikateli a samostatně pracujícími osobami na jedné straně a všemi námezdnými pracovníky na straně druhé. Tato tendence je doprovázena zajištěným postavením jedné části obyvatelstva, která je pevně integrována do celkově se zužujícího trhu práce, a rostoucí už-ne-menšinou těch, kdo se pohybují v šedé zóně neúplné a přechodné zaměstnanosti nebo trvalé nezaměstnanosti a žijí ze stále skromněji plynoucích veřejných prostředků nebo z „neformální“ práce (individuální práce, práce načerno atd.). Odhady, které se týkají této poslední skupiny žijící ze sociální výpomoci a na hranici chudoby, se příkře rozcházejí – vzhledem k nestabilním podmínkám jejího zaopatření nelze ani nic jiného očekávat. Příslušné odhady kolísají mezi *dvěma a více než pěti miliony*. Tato skupina přitom nepřetržitě roste, jak naznačuje podíl (registrovaných!) nezaměstnaných nepobírajících vůbec žádnou podporu, který vzrostl na *jednu třetinu* (2,2 milionů v podzimním období 1985) všech registrovaných nezaměstnaných. Význam „alternativních“ pracovních možností je z hlediska politiky zaměstnanosti i přes velkou publicistickou rezonanci kvantitativně nevelký. V odhaddech se vychází z toho, že na celkově velmi nestálé scéně existuje ve Spolkové republice asi 30 000 aktivních skupin, v nichž je zapojeno 300 000 až 600 000 (většinou mladších) osob.

Individualizace není se specifičností této „nové chudoby“ v rozporu, naopak ji *vysvětluje*. Masová nezaměstnanost zatěžuje lidi v kontextu individualizace jako osobní osud. Nepostihuje je už v sociálně viditelné a kolektivní podobě, nýbrž ve *specifických životních fázích*. Ti, kdo jsou jí postiženi, musí dnes sami nést to, proti čemu byly kdysi v chudobu zakoušejících a třídně orientovaných životních souvislostech připraveny a tradovány odlehčující alternativní modely a obranné a podpůrné formy. V individualizovaných životních situacích, zbavených třídních souvislostí, se kolektivní osud stal osudem *osobním, individuálním* osudem ve společnosti vnímané už jen statisticky, ne již jako něco, co je možné (pro)žít, a z této roztržiténosti by musel být teprve integrován v osud kolektivní. Jednotkou, do níž bije blesk (nezaměstnanost a chudoba), už není skupina, třída nebo vrstva, ný-

brž *tržní individuum* v jeho specifických poměrech. Štěpení naší společnosti ve slábnoucí většinu s pracovními místy a rostoucí menšinu nezaměstnaných, předčasných důchodců, příležitostných pracovníků a těch, kdo si vůbec nezjednájí přístup na trh práce, je v plném proudu. Zřetelně o tom svědčí struktura nezaměstnanosti a rostoucích šedých zón mezi registrovanou a neregistrovanou nezaměstnaností (srov. k tomu souhrnně Büchtemann, 1984).

Podíl dlouhodobě nezaměstnaných nepřetržitě roste. V roce 1983 bylo už 21 % a v roce 1984 dokonce 28 % nezaměstnaných bez práce déle než rok a téměř 10 % déle než dva roky. Odráží se to také na drastickém posunu mezi těmi, kdo pobírají podporu v nezaměstnanosti, a nezaměstnanými odkázanými na sociální výpomoc. Ještě před deseti lety dostávalo 61 % ze zhruba 76 % nezaměstnaných pobírajících peněžité dávky podporu v nezaměstnanosti a 15 % sociální výpomoc. V roce 1985 se tento poměr dramaticky zhoršil. Jen 65 % registrovaných nezaměstnaných patří vůbec k „příjemcům dávek“, jak to označuje úřední němčina, přičemž už jen 38 % z nich pobírá podporu v nezaměstnanosti, a již 27 % sociální výpomoc.

Bez ohledu na široký rozptyl se *nezaměstnanost soustřeďuje ve skupinách, které jsou beztak svým profesním postavením znevýhodněny.* Riziko stát se nezaměstnaným a zůstat jím se zvyšuje u osob s malým nebo vůbec žádným odborným vzděláním, u žen, u starších a zahraničních pracovníků, u zdravotně postižených osob a u mladistvých. Klíčovou roli přitom hraje *délka zaměstnání* v podniku. Ta také vysvětluje vysoké procento nezaměstnaných mezi mladými výdělečně činnými lidmi. Ještě silněji než délka příslušnosti k podniku zvyšují riziko stát se (znovu) nezaměstnaným časté změny pracovních míst v rámci podniku, a především *předcházející nezaměstnanost.* Při současných podmínkách na trhu práce mají naopak dobré šance na znovuzapojení do pracovního procesu už téměř jen „mladší kvalifikovaní muži, kteří dostali výpověď nikoli z osobních, nýbrž z podnikových důvodů“ (Büchtemann 1984, s. 80).

Současně se *rozzrůstají šedé zóny neregistrované skryté nezaměstnanosti.* Zřetelně to mj. ukazuje prudce stoupající počet

osob, které jsou v návaznosti na nezaměstnanost a) přechodně nebo dlouhodobě vytlačeny do „tiché rezervy“ (1971: 31 000; 1982: 322 000); b) dočasně se účastní forem dalšího vzdělávání a rekvalifikace, jež financuje AFG (1970: 8 000; 1982: 130 000); c) stahují se do kategorie „jiné nevýdělečné činnosti“ (jde převážně o práci žen v domácnosti; 1970: 6 000; 1982: 121 000) nebo d) jsou „exportovány“ do ciziny (1970: 6 000; 1982: 171 000).

Tato jasná a stále ostřejší *sociální strukturace* nezaměstnanosti postupuje ruku v ruce s jejím *širokým rozptylem*, který ji už dávno objektivně zbavil stigma „třídní zkušenosti“ a „normalizoval“ ji.

Proti (do značné míry) konstantnímu počtu nezaměstnaných – značně přesahujícím dva miliony – stojí *mnohem vyšší počet těch, kdo už byli někdy nezaměstnaností postiženi.* Mezi roky 1974 a 1983 tak patřilo jednou nebo několikrát mezi nezaměstnané 12,5 milionů různých osob. Jinými slovy, každá *třetí* výdělečně činná osoba učinila v tomto období alespoň jednou osobní zkušenost s nezaměstnaností.

Žádná kvalifikační a profesní skupina *už neskýtá ochranu před nezaměstnaností.* Příznak nezaměstnanosti se zahrnul i tam, kde by to nikdo nečekal. Nezaměstnanost se zvýšila mezi kvalifikovanými dělníky (1980: 108 000; 1985: 386 000) stejně jako mezi inženýry (specialisty v oblasti strojů, vozidel, elektrotechniky atd. – 1980: 7 600; 1985: 20 900) nebo lékaři (1980: 1 434; 1985: 4 119; podle údajů Spolkového úřadu práce).

Nesmí to ovšem být chápáno tak, že nezaměstnaností jsou postiženi všichni *stejně* (viz výše). Přes toto obecné rozšíření nezaměstnanosti, z hlediska skupin nespecifické, nemusely *dvě třetiny* výdělečně činných osob učinit v tomtéž období s nezaměstnaností *žádnou* osobní zkušenost. Oněch 33 milionů registrovaných případů připadá „pouze“ na 12,5 milionů osob, což znamená, že každý postižený byl v průměru nezaměstnaný 1,6 krát.

Zvláštním znakem masové nezaměstnanosti je její *dvojznačnost*: na jedné straně se riziko stát se a zůstat nezaměstnaným týká s plnou tvrdostí skupin *již beztak znevýhodněných* (výdělečně činných matek, osob bez odborného vzdělání, nemocných,

cizinců a nedostatečně kvalifikovaných mladistvých). Rostoucí počet těchto případů statistiky nezaměstnanosti už nezachycují. Těmto rizikovým faktorům – ať se v nich jakkoli vytrvale projevuje sociální původ – neodpovídají nicméně žádné sociální životní souvislosti a často ani žádná „kultura chudoby“. Nezaměstnanost (a chudoba jako důsledek jejího trvání) zde tedy velmi často koinciduje s individualizací zbavenou třídních souvislostí. Na druhé straně stálost čísel – již řadu let vysoko přes dva miliony, a se stabilní perspektivou hluboko do devadesátých let – vzbuzuje klamný dojem, že nezaměstnanost nepřichází hned jako trvalý osud, nýbrž zpočátku vstupuje často do života *tichým krokem něčeho přechodného* a přichází a odchází, přichází a odchází, až se jednoho dne usadí, už neodejde a uhnízdí se pak ovšem v nejhlubším nitru člověka se vši tíží *zklamané víry* v její překonání.

Je to možné vyjádřit Schumpeterovým obrazem: autobus masové nezaměstnanosti je obsazen skupinou trvale nezaměstnaných, která nabývá zřetelné podoby tím, že zůstává sedět. Jinak ale vládne v autobuse čilý ruch. Neustále přistupují noví lidé a jiní vystupují. V tomto všeobecném hemžení je sice možné z nějakého vnějšího bodu – řekněme z ptačí perspektivy paralelně se pohybující helikoptéry – vysledovat některé znaky a jim odpovídající konstelace skupin. V bezprostředním vnímání účastníků jde ale o náhodně seskupené množství jednotlivců sedících chvíli vedle sebe a čekajících na to, až budou moci vystoupit. Je to stejné jako v metru. Lidé jedou několik stanic vedle sebe a opět vystupují. Při nastupování myslí už na vystupování. Když se setkávají, jsou spíše rozpačití. Vůle vystoupit, kterou v sobě *každý* nese, stejně jako historie vlastního přistoupení, již má *každý* na rtech, je nespojují. Jen v noci, když vlak stojí, začínají ti, kteří v tlačenci nestihli vystoupit rychle se zavírajícími automatickými dveřmi (a jak může vnější pozorovatel jen málo útěšnými slovy sdělit, „statisticky“ to vůbec stihnout nemohli – jejich počet je vysoký a konstantní), opatrně natahovat skrze mříže vlastního pocitu viny ruce k druhým a mluvit s nimi.

Převážná většina nezaměstnaných zůstává – ještě – pro sebe i pro druhé v *šedé zóně přicházení a odcházení*. Třídní osud se

roztříštil na nejmenší jednotky – na „*přechodné úseky života*“ –, narušuje biografie, tu a tam se vynoří (prolamuje hranice, které mu dříve byly posvátné), navrací se, zůstává o chvíli déle, utvrzuje se, ale v těchto „výsecích života“ se už opět stává téměř „normální“ epizodou standardní profesní biografie celé generace. Právě tato *nomádská, pro určité fáze života charakteristická existence* masové nezaměstnanosti v podmínkách individualizace (s mezitím výrazně vystupujícími tendencemi k usazení se) zároveň umožňuje něco rozporného: masovost a individualizaci „osudu“, závrtně vysoká a zároveň konstantní čísla, která se nicméně nějakým způsobem drolí, rozdrobený a dovnitř obrácený masový osud, jenž ve své nenalomené příkrosti zatajuje jednotlivci hlasem osobního selhání svůj milionový rozsah a individuálně nahlodává svědomí.

Se zřetelem ke statistice nezaměstnanosti to znamená, že *případy* nezaměstnanosti registrované úřadem práce nepřipouštějí *žádné zpětné závěry o osobách*. Za prvé, nezaměstnaností může být přechodně postiženo mnohem více osob, než ukazuje konstantní povaha čísel. Za druhé, tytéž osoby mohou být po určité dobu několikrát hlášeny s určitým přerušením jako nezaměstnané. Aplikujme to opět na onen příklad s metrem: počet míst k sezení a stání neodpovídá proudu lidí, kteří nastupují a vystupují. Mezi nastupujícími a vystupujícími jsou také často tytéž tváře a někteří stálí hosté, takže ani počítání proudu posazérů nic přímo nevyovídá o postiženosti nezaměstnaností: *počet případů, počet nastupujících a vystupujících a celkový počet osob se při jejich rozdělení se specifickým zřetelem k životním fázím liší*. Odpovídající rozměr má stupeň rozšíření. Nezaměstnanost, představující ve svém rozdělení individuální osud charakterizující určitá životní období, už není třídním osudem nebo osudem marginálních skupin, nýbrž byla generalizována a normalizována.

Rozdělení se zřetelem k životním fázím charakterizuje i *novou chudobu*. Umožňuje pochopit ambivalenci, s jakou se šíří, prohlubuje, a změněna v něco privátního zůstává přesto skryta. To, co je přechodné, nemusí přitom vůbec pominout, a pro stále víc lidí to také nepomíjí, zpočátku se to ale *jeví* jako přechodná událost. Pádem do chudoby jsou ohroženy zvláště *ženy*. Je příznačné,

že důvodem tu není nedostatek vzdělání nebo sociální původ. Podstatným faktorem se stal spíše *rozvod*, který nutí – zejména matky s dětmi – žít pod úrovní životního minima. I zde platí, že mnoho z nich nežije v poměrech odpovídajících stereotypu nižší vrstvy. Chudoba je pro ně často jen *přechodnou* událostí. Jen „sňatek je dělí“ (podle jejich vlastní představy, a zčásti také skutečně) od překonání chudoby. Když se chudoba pak už nedá seřadit, jsou jí vystaveny mnohem nešetrněji, protože neznají blíže možnosti obrany a strategie kultury, která umí s chudobou žít.

Tomu odpovídá, že nová chudoba se schovává mezi vlastními čtyřmi zdmi, že se aktivně skrývá v tom, co je na této situaci očividně skandálního. Je těžké říci, co je horší – být odhalen či zůstat neodhalen, muset přijímat pomoc či dál strádat. Jsou tu čísla, ale neví se, kde jsou lidé. Existují určité stopy. Odhlášený telefon. Překvapující vystoupení z klubu. Tyto známky ale jen znovu poukazují na hradby onoho zdánlivě prozatímního, jimiž se nová chudoba obklopuje ještě i tam, kde se už stala něčím definitivním.

To je vývoj tak ambivalentní, že o něm lze ve skutečnosti mluvit jen ve zdvojených větách, které vždy zároveň říkají i opak. Ztrácí se tak z očí skandál, jež představuje trvalá masová nezaměstnanost přesahující i v dlouhodobé perspektivě dvoumilionovou hranici. Masová nezaměstnanost, rozložená ve (zdánlivě) přechodné fázi, se tak zametá pod koberec normality. Nezaměstnanost v rozměrech tohoto řádu je přijímána bez hlasitého politického protestu, je takřkajíc *odsunuta ze zřetele individualizací*. Jeví se jako jakýsi „zvlhlý prach“, jehož výbušná síla ale zůstává nezměněna a může náhle zcela nenadále explodovat.

Při tak skandální nezaměstnanosti má pak tato forma jejího rozdělení i zmírňující aspekty. Tam, kde nezaměstnanost zůstává skutečně přechodným jevem, je nesena na mnoha ramenou, nedopadá s veškerou tvrdostí na jednu třídu, je jistým způsobem zdemokratizována. Jisti si před ní teď nejsou ani „ti nahoře“. Je zde však třeba ještě jednou říci, že v tom právě se opět skrývá jed, který svazuje a ochromuje politické síly. Jinými slovy, tento kousek demokratizace masové nezaměstnanosti v sobě obsahuje také částečné *přerozdělení nedostatku*, částečné vyrovnání šancí *směrem dolů*.

Tomu odpovídá i určitý model biografického rozdělení. To, co bylo dříve připsáno jako skupinový osud, je dnes – s řadou omezení – takřkajíc *biograficky rozloženo napříč*. Schematicky se dá říci, že protiklady spjaté se sociální nerovností se znovu vynořují jako protiklady mezi životními úseky *uvnitř* jedné biografie. To je samozřejmě nadsazená formulace. Přepíná reálně postřehnutelnou tendenci, že životní dráhy jsou díky individualizaci rozmanitější, protikladnější, nestálější, nejistější, náchylnější ke katastrofálním zvratům, ale také pestřejší, bohatší a kontrastnější, až po skutečnost, že rostoucí část veškerého obyvatelstva je přinejmenším „přechodně“ vystavena nezaměstnanosti (a chudobě).

Rubem oné přechodnosti, s jakou se nezaměstnanost vyskytuje, je *přeměňování vnějších příčin ve vlastní zavinění, problémů systému v osobní selhání*. Ona prozatímnost, která se teprve novými a novými pokusy mění v nezaměstnanost trvalou a ne už přechodnou, je *křížovou cestou sebeuvědomění*. Nepřetržitým vylučováním možného je nezaměstnanost, tedy něco vnějšího, krok za krokem vpravována do člověka, stává se jeho vlastností. Nová chudoba je především, ale nikoli výlučně, materiálním problémem. Právě tato mlčenlivě přijímaná sebedestrukce, uskutečňovaná v rituálním procesu marných pokusů o obranu, je také tím, co jako masový osud bují pod povrchem.

Tato souvislost je snad také zmírněna, ale nikoli skutečně vyvrácena věděním o příčinách, statistickými doklady o masovém charakteru nezaměstnanosti. Poukaz na „společenskou podmíněnost“ zůstává jen poukazem, neodpovídá mu žádná životní zkušenost. *Čísla a život* se rozcházejí. Případy nejsou lidé. Čísla vypovídají o životě, který už nedovedou interpretovat, zařadit. Poukazují na *ztracenou jistotu*, na šířící se bídu, sama ji ale s ničím nespojují, nemění nic na existující izolaci. Jsou způsobem protokolování stop, jež zanechává to, co je kolektivně individualizováno. Jsou také abstraktním jmenovatelem, díky němuž se izolovaní jednotlivci dovídají o své kolektivnosti, nebo řekneme-li to přesněji, mohou o ní uslyšet. Čísla se stávají *náhradní* skutečností za skutečnost sociální, která sama sebe nezná. Jsou zbylou „třídní slupkou“, která se stahuje do abstraktního světa statistiky. To, co se skrývá za čísly, zmizelo individualizací za

hradbami jednotlivého případu a dá se odtud stále obtížněji vy-
lákat.

Pokusy vymanit se z klišé „mužských“ a „ženských“ rolí a vy-
dobýt si na vlastním životě kus sebeurčení vytvářejí nakonec po-
zadí, na kterém se ohrožení nezaměstnaností může proměnit
i v *šanci*. To, co se v devatenáctém století označovalo jako „pro-
letarizace“, tak získává i *lesk sociálního přechodu k „jiné“ spo-
lečnosti*. Nově vznikající sociální nerovnosti se částečně smývají
v sociokulturně odlišném horizontu očekávání, který už jedno-
značně nesdílí samozřejmosti myšlení usilujícího o vzestup a ori-
entovaného na status a příjmy, na němž se nakonec zakládá kon-
statování sociální nerovnosti. S hodnotami ekonomických jistot
a myšlení orientovaného na status tu soupeří obsahové nároky
na „smysl práce“, na její sociální užitečnost, na to, co bývá ozna-
čováno jako „naplněný“ život. V extrémním případě může být
dokonce proti „vyprázdňení smyslu“ průmyslové a úřednické
práce, zajišťující bezpečný výdělek a orientované na status, posta-
ven kus uspokojující a smysluplné práce, který si jednotlivec vy-
dobył proti přesile poměrů. Nerovnosti jsou tak posléze v rámci
sociokulturní změny životních stylů a forem a s ní spojené fluk-
tuace kritérií do jisté míry zatlačeny do pozadí. Nakonec se nedá
jasně říci, zda odcizení ekonomicky a sociálně zajištěné existence
nebylo ve skutečnosti větší než ona odcizení, která v sobě chová
ekonomicky nezajištěný zápas o nové životní formy. Právě tato
kulturní proměna a *znejasnění kritérií rozdělování*, z nichž kri-
tika nerovnosti učinila v uplynulých staletích sociálně účinnou
zbraň, je tedy závojem, za nímž se rozplývají dokonce i zostřující
se nerovnosti a který tím, že absorbuje projevy odporu, sám opět
přispívá k jejich zostřování.

5. Scénáře budoucího vývoje

Co se vlastně děje – to je otázka, která se v této souvislosti do-
stává do středu pozornosti –, když se během historického vývoje
rozplývá přirozená identita sociálních tříd a zároveň se zostřují
sociální nerovnosti? Když se rozšiřují rizika spojená s námez-

nou prací, ale nikoli podle modelu „proletarizace“ velkých sku-
pin, nýbrž ve zredukované podobě přechodných a posléze už ni-
koli jen přechodných životních úseků nezaměstnanosti, neúplné
zaměstnanosti a chudoby? Je to *konec tříd*, nebo *začátek* nového,
netradičního formování tříd? Je v procesu individualizace vůbec
ještě možné postihnout stav nerovné sociální struktury pomocí
hierarchického modelu sociální nerovnosti? Vyvolávají a favo-
rizují snad procesy individualizace (např. prostřednictvím ma-
sových médií) nové druhy skupin, které se řídí zcela odlišným
rytmem a mají také jiný dosah? V jakých směrech probíhá pro-
cesy individualizace podnětené hledání nových sociálních iden-
tit, životních forem a podob politické participace a jaké konflikty
a rozpory jsou s tím spojeny? Postavíme tu proti sobě tři varianty
možného vývoje, které se v žádném případě nevyklučují:

1. Konec tradiční třídní společnosti je počátkem *emancipace tříd
překonávajících různá regionální a partikulární omezení*. Za-
číná nová kapitola třídních dějin, která musí být teprve na-
psána a dešifrována. Detradicionalizaci tříd by v kapitalismu
majícím podobu státu blahobytu mohla odpovídat moderni-
zace formování tříd, která integruje a novým způsobem soci-
álně a politicky shrnuje dosaženou úroveň individualizace.
2. Během vývoje, který zde byl naznačen, pozbývá podnik a pra-
coviště na významu jako místo konfliktů a formování iden-
tity a pro vznikající sociální vazby a konflikty se vytváří nový
prostor, jež tvoří *ustavování a utváření privátních sociálních
vztahů a životních a pracovních forem*; v souladu s tím do-
chází k formování nových sociálních sítí, identit a hnutí.
3. Ve stále větší míře dochází k tomu, že se odděluje systém pl-
ného zaměstnání a *systém flexibilního, plurálního a individu-
alizovaného neúplného zaměstnání*. Zostřující se nerovnosti
zůstávají v šedé zóně. Těžiště života se přesouvá z pracoviště
a podniku směrem k utváření a ověřování nových životních fo-
rem a stylů. Do popředí vystupují protiklady mezi muži a že-
nami vznikající v souvislosti s rozpadem rodinného modelu.

Vznikání nestavovské třídní solidarity

Nová chudoba se ztrácí ve své nemotě a zároveň v ní roste. Je to stav stejně skandální jako povážlivý a naléhavě vyžaduje, aby se mu dostalo politického a organizačního zastoupení. Bez toho zůstává fakt nové chudoby pro nedostatek sebeuvědomění skryt. Ale chudoba, která se vyvíjela v lůně sociální struktury spjaté s třídami a jejich politickými organizacemi a která v procesu individualizace mizí a zároveň se prohlubuje, *tím ještě zdaleka nepřestala existovat*. Naopak: stává se výrazem *masové labilizace* existenčních podmínek v kapitalistickém státě blahobytu, jejíž politický potenciál je stejně nový jako nevypočitatelný a globální. Na čem se tedy zakládá dojem, že tento vývoj je „neškodný“? Udrží ho dvě hedvábné nitky: neustálý pohyb v milionovém proudu masové nezaměstnanosti a koincidence nezaměstnanosti s historicky determinovanou fází sociokulturního experimentování, kdy se trajektorie života otřásají a musí být znovu (v aktivním smyslu slova) „prožívány“. Obojí je však možné pojmout zcela jinak: nejméně jedna *třetina* aktivního výdělečně činného obyvatelstva je nezaměstnaností nejen ohrožena, ale alespoň jednou ji zakusila na vlastní kůži. Číselné údaje o registrované trvalé nezaměstnanosti vykazují výrazně vzestupnou tendenci. K hluboké ztrátě jistoty dotýkající se samozřejmostí života – genderových vztahů, manželství, rodiny a situací civilizačního ohrožení – se tedy druží globální nedostatek materiálních životních jistot, přičemž konstantní počty nezaměstnaných – přes dvaapůl milionu – představují jen špičku ledovce. Alarmující není jen aktuální materiální propad, o kterém svědčí narůstající počet osob odkázaných na sociální výpomoc a bezdomovců. K tomu v podstatné míře přistupuje globální šok způsobený ztrátou jistoty za dosud nedotčenými fasádami normální existence a zasahující i nejlépe integrované rodiny kvalifikovaných dělníků a výše postavených zaměstnanců s dobrými výdělky. Tento efekt rozšíření a ohlasu masové nezaměstnanosti se dá zřetelně vytušit v rozdílu mezi více než dvěma a půl miliony „případů“ a více než *čtrnácti miliony* nezaměstnaností dotčených lidí. Druhou stránkou demokratizace masové nezaměstnanosti je její export do někdejšího

ráje plné zaměstnanosti. *Není už možné bezstarostně říci: nezaměstnanost se mne netýká*. Ta se jako přízrak zahnížduje (skoro) všude a začíná tropit neplechu i v blahobytem zhýčkaných městských čtvrtích a rezidencích. Naopak: strach se nedá zapudit tím, že člověk v nejhorším případě stále ještě dostane sociální výpomoc, o které průměrný Ind může jen snít. Strach vzniká z toho, že je ohrožen Mercedes stejně jako ojetý Volkswagen. A hlodající strach – ne toužebný sen, jakým je pro lidi z třetího světa sociální výpomoc – je politickým faktorem určujícím budoucnost v zemi hospodářského ex-zázraku, ve Spolkové republice.

Ani na tomto pozadí nezískává řeč v tradičních třídních kategoriích žádný reálný obsah. Pro diskusi o dělnické třídě a o dělnickém hnutí v druhé polovině dvacátého století je charakteristické, že se zakládá na *falešné alternativě*. Na jedné straně se novými a novými argumenty poukazuje na to, že situace dělníků v kapitalismu se výrazně zlepšila (materiální blahobyť, otevřené možnosti vzdělání, odborová a politická organizovanost a vybojovaná práva a formy sociálního zabezpečení). Na druhé straně se tvrdí, že třídní situace – tj. vztah námezdní práce a závislosti, které jsou v něm obsaženy, podoby odcizení a rizika – zůstaly bez ohledu na veškerá zlepšení nezměněny a že všechno se dokonce rozšířilo a vyhrtilo (masová nezaměstnanost, dequalifikace atd.). Cílem argumentace je prokázat jednou *rozpad* dělnické třídy a podruhé její *kontinuitu* – s veškerým politickým hodnocením, které je s tím vždy spojeno.

V obou případech není správně rozpoznán vývoj, který tu má ústřední význam a spočívá v tom, že se *rozpadá historická symbióza stavu a třídy, a to tak, že na jedné straně se rozplývají stavovské struktury a na druhé straně jsou zároveň generalizovány základní znaky třídního charakteru*. Při této detradicionalizaci sociálních tříd v rámci státu blahobytu je čím dál méně možné spojovat vznik forem solidarity specifických pro dané skupiny, pro *dělníky*, s historickým archetypem „proletářského dělníka“. Řeč o „dělnické třídě“, o „třídě zaměstnanců“ atd. ztrácí svoji reálnou evidenci, čímž zároveň odpadá základ a referenční bod pro nekonečnou výměnu argumentů týkajících se toho, zda dochází k „zburžoaznění“ proletariátu nebo k „proletarizaci“ za-

městnanců. Dynamika trhu práce se současně dotýká stále širších okruhů obyvatelstva; skupina osob nezávislých na mzdě se neustále zmenšuje, zatímco skupina těch, kdo se snaží proniknout na trh práce (ženy!), se stále zvětšuje. Přes veškeré rozdíly se tak množí společné rysy, zejména *společné sdílení rizik*, bez ohledu na rozdílnou výši příjmu, úroveň vzdělání atd.

Potenciální a reálná klientela odborů se následkem toho na jedné straně značně *rozšiřuje*, zatímco na druhé straně je také novým způsobem ohrožena: v představě o proletarizaci jsou totiž ti, kdo jsou jí vystaveni, ihned spojováni v důsledku svého evidentního materiálního zblácknutí a zkušenosti odcizení. Naproti tomu rizika spojená s námezdnou prací nevytvářejí *žádné* společné základy. Mají-li být zvládnuta, vyžadují sociálněpolitická a právní opatření, která vedou k individualizaci sociálních požadavků a musí být teprve rozpoznána ve své kolektivní povaze – a to v opozici proti formám individuálně terapeutických aktivit. Odborové a politické formy jednání tak musí čelit konkurenci individualizujících způsobů právní, medicínské a psychoterapeutické péče a kompenzace, které jsou podle okolností s to vzniklé rušivé a zatěžující jevy zvládnout mnohem konkrétněji a pro ty, kdo jsou jimi postiženi, zároveň i evidentněji.

Od rodinného privatismu k privatismu politickému

Mnoho sociálněvědních výzkumů v padesátých a šedesátých letech prokázalo, že ve všech západních industrializovaných zemích je postoj lidí k práci možné porozumět teprve v celkové souvislosti rodinného a pracovního života. Všeobecně se ukazuje, že i u průmyslových dělníků spočívá těžiště života v rodině, a nikoli ve zkušenosti námezdné a průmyslové práce.

Tento veskrze ambivalentní rozvoj privátní sféry, výrazně podepřený kulturním průmyslem a průmyslem volného času, není jen ideologií, nýbrž *reálným* procesem a *reálnou* šancí samostatně utvářet podmínky vlastního života. Tento proces má své počátky v rodinném privatismu, jak byl zřejmě obecně příznačný pro padesátá a šedesátá léta. Jak se však mezitím zřetelně ukázalo, může

nabýt rozmanitých forem a rozvinout vlastní dynamiku, která také nakonec dává privatismu – změnou významu rodiny a sexuality, manželství a rodičovství, ale také rychlou změnou alternativních kultur – zevnitř politický náboj a rozšiřuje nebo nechává rozplynout hranice mezi privátní a veřejnou sférou. Společensko-politická struktura je tu neustávající erozí a evolucí sociokulturních životních forem a permanentní praxí „udělat to v malém jinak“ vystavena zcela novým způsobem, a možná pronikavěji než politickými pokusy o reformu, tlaku ke změně a přizpůsobení. V tomto smyslu iniciovala detradicionalizace posledních desetiletí proces učení se, jehož historické dopady (např. na poměry ve výchově a na genderové vztahy) lze s napětím očekávat.

V padesátých a šedesátých letech odpovídali lidé na otázku, o jaké cíle usilují, jasně a jednoznačně v kategoriích „šťastného“ rodinného života, plánovaného rodinného domku, nového auta, dobrého vzdělání pro děti a zvýšené životní úrovně. Dnes mnoho lidí mluví jinou řečí, která se točí – a nutně vágním způsobem – kolem „seberealizace“ a „hledání vlastní identity“ a jako cíl uvádí „rozvíjení vlastních schopností“ a snahu „zůstat v pohybu“. V žádném případě to neplatí stejnou měrou pro všechny skupiny obyvatelstva. Tato změna je v podstatě produktem mladší generace, lepšího vzdělání a vyšších příjmů, zatímco starší, chudší a ne tak dobře vzdělané části obyvatelstva zůstávají zřetelně vázány na hodnotový systém padesátých let. Konvenční symboly úspěchu (příjmy, kariéra, status) už u mnoha lidí neuspokojují jejich nově probuzenou potřebu nalezení vlastní identity a sebestvrzení, jejich touhu po „naplněném“ životě.

Lidé se díky tomu stále výrazněji noří do labyrintu sebezpochybnování, sebetázání a sebeutvrzování. Nekonečný sled otázek – „Jsem skutečně šťastný?“ „Dosahuji skutečného sebenaplnění?“ „Kdo je vlastně ten, kdo tu říká ‚já‘ a klade otázky?“ – vede ke stále novým módním odpovědím, jež jsou rozmanitým způsobem přetavovány v trhy pro experty, průmyslová odvětví a náboženská hnutí. V touze po sebenaplnění cestují lidé podle turistických katalogů do všech koutů světa. Rozbíjejí i ta nejlepší manželství a v rychlém sledu vstupují do stále nových svazků. Nechávací se přeškolit. Postí se. Pěstují jogging. Přecházejí z jedné terapeutické

městnanců. Dynamika trhu práce se současně dotýká stále širších okruhů obyvatelstva; skupina osob nezávislých na mzdě se neustále zmenšuje, zatímco skupina těch, kdo se snaží proniknout na trh práce (ženy!), se stále zvětšuje. Přes veškeré rozdíly se tak množí společné rysy, zejména *společné sdílení rizik*, bez ohledu na rozdílnou výši příjmu, úroveň vzdělání atd.

Potenciální a reálná klientela odborů se následkem toho na jedné straně značně *rozšiřuje*, zatímco na druhé straně je také novým způsobem ohrožena: v představě o proletarizaci jsou totiž ti, kdo jsou jí vystaveni, ihned spojováni v důsledku svého evidentního materiálního zblácknutí a zkušenosti odcizení. Naproti tomu rizika spojená s námezdnou prací nevytvářejí *žádné* společné základy. Mají-li být zvládnuta, vyžadují sociálněpolitická a právní opatření, která vedou k individualizaci sociálních požadavků a musí být teprve rozpoznána ve své kolektivní povaze – a to v opozici proti formám individuálně terapeutických aktivit. Odborové a politické formy jednání tak musí čelit konkurenci individualizujících způsobů právní, medicínské a psychoterapeutické péče a kompenzace, které jsou podle okolností s to vzniklé rušivé a zatěžující jevy zvládnout mnohem konkrétněji a pro ty, kdo jsou jimi postiženi, zároveň i evidentněji.

Od rodinného privatismu k privatismu politickému

Mnoho sociálněvědních výzkumů v padesátých a šedesátých letech prokázalo, že ve všech západních industrializovaných zemích je postoj lidí k práci možné porozumět teprve v celkové souvislosti rodinného a pracovního života. Všeobecně se ukazuje, že i u průmyslových dělníků spočívá těžiště života v rodině, a nikoli ve zkušenosti námezdné a průmyslové práce.

Tento veskrze ambivalentní rozvoj privátní sféry, výrazně podepřený kulturním průmyslem a průmyslem volného času, není jen ideologií, nýbrž *reálným* procesem a *reálnou* šancí samostatně utvářet podmínky vlastního života. Tento proces má své počátky v rodinném privatismu, jak byl zřejmě obecně příznačný pro padesátá a šedesátá léta. Jak se však mezitím zřetelně ukázalo, může

nabýt rozmanitých forem a rozvinout vlastní dynamiku, která také nakonec dává privatismu – změnou významu rodiny a sexuality, manželství a rodičovství, ale také rychlou změnou alternativních kultur – zevnitř politický náboj a rozšiřuje nebo nechává rozplynout hranice mezi privátní a veřejnou sférou. Společensko-politická struktura je tu neustávající erozí a evolucí sociokulturních životních forem a permanentní praxí „udělat to v malém jinak“ vystavena zcela novým způsobem, a možná pronikavěji než politickými pokusy o reformu, tlaku ke změně a přizpůsobení. V tomto smyslu iniciovala detradicionalizace posledních desetiletí proces učení se, jehož historické dopady (např. na poměry ve výchově a na genderové vztahy) lze s napětím očekávat.

V padesátých a šedesátých letech odpovídali lidé na otázku, o jaké cíle usilují, jasně a jednoznačně v kategoriích „šťastného“ rodinného života, plánovaného rodinného domku, nového auta, dobrého vzdělání pro děti a zvýšené životní úrovně. Dnes mnoho lidí mluví jinou řečí, která se točí – a nutně vágním způsobem – kolem „seberealizace“ a „hledání vlastní identity“ a jako cíl uvádí „rozvíjení vlastních schopností“ a snahu „zůstat v pohybu“. V žádném případě to neplatí stejnou měrou pro všechny skupiny obyvatelstva. Tato změna je v podstatě produktem mladší generace, lepšího vzdělání a vyšších příjmů, zatímco starší, chudší a ne tak dobře vzdělané části obyvatelstva zůstávají zřetelně vázány na hodnotový systém padesátých let. Konvenční symboly úspěchu (příjmy, kariéra, status) už u mnoha lidí nespokojují jejich nově probuzenou potřebu nalezení vlastní identity a sebestvrzení, jejich touhu po „naplněném“ životě.

Lidé se díky tomu stále výrazněji noří do labyrintu sebezpochybňování, sebetázání a sebeutvrzování. Nekonečný sled otázek – „Jsem skutečně šťastný?“ „Dosahuji skutečného sebenaplnění?“ „Kdo je vlastně ten, kdo tu říká ‚já‘ a klade otázky?“ – vede ke stále novým módním odpovědím, jež jsou rozmanitým způsobem přetavovány v trhy pro experty, průmyslová odvětví a náboženská hnutí. V touze po sebenaplnění cestují lidé podle turistických katalogů do všech koutů světa. Rozbíjejí i ta nejlepší manželství a v rychlém sledu vstupují do stále nových svazků. Nechávají se přeškolit. Postí se. Pěstují jogging. Přecházejí z jedné terapeutické

skupiny do druhé. Posedlí cílem vlastní seberealizace vytrhávají sami sebe z pevné půdy, aby se přesvědčili, jestli jsou jejich kořeny skutečně zdravé.

Tento hodnotový systém individualizace v sobě zároveň skrývá náznaky nové etiky spočívající na principu „povinností vůči sobě samému“. To je z hlediska tradiční logiky rozpor, protože povinnosti mají nutně sociální charakter, uvádějí jednání jednotlivce do souladu s celkem a integrují je do něho. Tyto nové hodnotové orientace bývají proto také snadno (příliš snadno) chápány jako výraz egoismu a narcismu. Nepostihuje se tak ale podstata onoho nového, které tu vystupuje na povrch. Jde tu o sebenahlédnutí a sebeosvobození jako autonomní, praktický životní proces, což v sobě zahrnuje i hledání nových sociálních vazeb v rodině, práci a politice.

Politická moc dělnického a odborového hnutí spočívá na organizovaném pozastavení práce stávkou. Politický potenciál rozvíjející se privátní sféry se naproti tomu zakládá na tom, že si lidé uvědomují možnost sebeutváření, že jsou přímým aktem odlišného jednání narušovány a překonávány hluboce zakořeněné kulturní samozřejmosti. Je to možné ilustrovat na příkladu: politická „moc“ ženského hnutí spočívá *také* v přetváření každodenních skutečností a samozřejmostí, které se z běžného rodinného života šíří všemi oblastmi formální práce a právního systému až do různých center rozhodování a provokativní politikou se tak usiluje o změny, jež jsou pro „stavovský“ založený a uzavřený mužský svět bolestivé. Obecně je tedy možné říci, že v konkrétně postižitelném ohrožení sebevědomě vnímaných a expanzivně interpretovaných sfér privátního jednání a rozhodování se skrývá jiskra, která dnes (jinak než ve světech určených třídní kulturou) zažehuje sociální konflikty a hnutí.

Individualizovaná společnost „nesamostatných“

Motor individualizace běží na plné obrátky a není tudíž možné rozpoznat, jak mohou být vůbec ustaveny nové, trvalé souvislosti sociálního života, které by byly srovnatelné s hlubinnou struktu-

rou sociálních tříd. Naopak, právě v příštích letech se ve snaze zvládnout nezaměstnanost a oživit hospodářství zřejmě přikročí k sociálním a technologickým inovacím, které otevřou individualizačním procesům nové oblasti. Platí to pro flexibilizaci vztahů na trhu práce a zejména pro zavádění nových typů regulace pracovní doby, ale také pro zavádění nových informačních a komunikačních médií. Je-li tento odhad správný, vzniká zvláštní přechodné stadium, kdy přetrvávající nebo zostrující se nerovnosti koincidují s prvky detradicionalizované a individualizované „přírodní společnosti“, která nemá nic společného s vizemi beztřídní společnosti v Marxově smyslu:

(1) Společenské instituce – politické strany, odbory, vlády, sociální služby atd. – *se stávají konzervátory sociální skutečnosti, která stále méně existuje*. Zatímco představy o životě třídy, rodiny, profese, ženy a muže ztrácejí reálný obsah a sílu vedoucí do budoucnosti, jsou v „protektorských institucích“ konzervovány a uplatňovány *proti* „uchylujícím se“ vývojovým procesům a orientacím. Chybějící třídní vědomí je znovu vštěpováno ve školících kurzech. Kmenové, politicky „bloudící“ voličstvo je apelováním na „volební demokracii“ vyzýváno k návratu. Od industriální společnosti, konzervované v institucích a nechápající už svět, se odštěpuje společnost *za jejími hranicemi*. Mohli bychom v *Brechtově* duchu volně říci, že se stále víc a víc dostáváme do situace, kdy se vlády mohou cítit nuceny volit za lid a organizace se nevyhnou rozpouštění svých členů.

(2) Sociálně třídní rozdíly ztrácejí reálnou identitu a zároveň s nimi *pozbyvá síly i idea sociální mobility* ve smyslu přecházení individuí z jedné konkrétně existující velké skupiny do druhé, která až hluboko do dvacátého století představovala sociální a politické téma s velkou, identitu zakládající silou. Nerovnosti tak ale nejsou v žádném případě odstraněny, nýbrž pouze předefinovány jako *individualizace sociálních rizik*. Společenské problémy se následkem toho bezprostředně mění v psychické dispozice: v osobní neuspokojení, v pocity viny, v úzkosti, konflikty a neurózy. Vzniká – dosti paradoxně – *nová bezprostřednost* individua a společnosti, bezprostřed-

nost krize a choroby v tom smyslu, že společenské krize se jeví jako krize individuální a nejsou už vůbec nebo jen velmi zprostředkovaně vnímány ve své společenskosti. To je také jeden z kořenů současné „psycho-vlny“. Ve stejné míře nabývá na významu myšlení založené na individuálním výkonu, takže je možné říci, že *společnost výkonu* se svými možnostmi (pseudo)legitimizace sociálních nerovností se teprve v budoucnosti rozvine v celé své problematičnosti.

- (3) Aby lidé zvládli společenské problémové situace, jsou i zde nuceni uzavírat sociální a politické koalice. Ty se však už nemusí přidržovat žádného schématu, například schématu třídního. Izolace navzájem osamostatněných privátních existencí může být společensky a politicky prolomena spíše nejrůznějšími událostmi a vývojovými procesy. Koalice jsou ve shodě s tím uzavírány a opět rušeny lokálně, v souvislosti se specifickými situacemi a tématy, a zcela nestále odlišnými skupinami z odlišných světů. Lidé se mohou například spojit se sousedy v občanskou iniciativu usilující o snížení hluku působeného letadly, mohou být členy odborové organizace IG Metall a volit pravici, a to vše současně. Koalice v tomto smyslu představují účelová spojení závislá na situacích a osobách, která jsou uzavírána v individuálním existenčním boji na různých společensky daných bojištích. Ukazuje se zde, že procesy individualizace vedou k *osobitě pluralizaci* konfliktních linií a témat. V individualizované společnosti se připravuje půda pro nové, pestré konflikty, ideologie a koalice rozbíjející dosud platná schémata; vše se více či méně vztahuje k nějakému specifickému tématu, nic není jednotné, nýbrž vázané na určité situace a osoby. Sociální struktura, která takto vzniká, tíhne k *mediálně prosazovaným módním tématům a konfliktům*.
- (4) Trvalé konfliktní linie vznikají stále častěji ve spojení s „*připsanými*“ znaky, které jsou stejně jako dříve znevýhodňující: rasa, barva pleti, pohlaví, etnická příslušnost (zahraniční dělníci), věk, tělesné vady. Takové „kvazi-přirozené“ sociální nerovnosti získávají v kontextu pokročilé individualizace zvláštní význam pro organizaci a politizaci, který je dán jejich neodstranitelností, trvalostí, rozporností vzhledem k prin-

cipu výkonu, jejich konkrétností, bezprostřední vnímatelností a tím, že umožňují procesy identifikace. Do popředí přitom vystupují dvě významná témata: situace ohrožení (světové) rizikové společnosti (viz 1. část) a protiklady mezi muži a ženami sloučené doposud v rámci rodiny.